अथ प्रकृतिभावसन्धिप्रकरणम्

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६.१.१२५ प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते, तेऽचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः। एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति। हरी एतौ। नित्यम् इति किम्? हरी एतौ इत्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्, इकोऽसवर्णे (सू. ९१) इति ह्रस्व समुच्चितो मा भूत्।

संस्कृतव्याख्या- प्रकृतिभावविधायकम् इदं सूत्रम्। अत्र पदत्रयम्। प्लुताश्च प्रगृह्याश्च इति प्लुतप्रगृह्या इति प्रथमान्तं पदम्, अचि इति सप्तम्यन्तं, नित्यमिति प्रथमान्तं पदम्। **प्रकृत्यान्तः पादम्** इत्यतः प्रकृत्या इत्यनुवर्तते। एतेन अचि परे प्लुतसंज्ञकाः प्रगृह्यसंज्ञकाश्च प्रकृत्या स्युः अर्थात् स्वभावेनावस्थिताः स्युः, यथाप्रयुक्तं तथैव साधवो भवन्तीति तात्पर्यम्। तद्यथा- आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति। **हरी एतौ** इति।

सूत्रे नित्यग्रहणं किमर्थम् इति जिज्ञासायां कथयति मूले **हरी एतौ इत्यादावयमेवेत्यादिरिति।** अस्यायम्भावः नित्यग्रहणेन हरी एतौ इत्यादौ **प्लुतप्रगृह्या अचि** नित्यम् इति सूत्रेण हरी एतौ इत्येव प्रकृतिभावो भवति, **इकोऽसवर्णे** इत्यादिसूत्रविहित ह्रस्व समुचित प्रकृतिभावो न भवतीति बोधनाय नित्यग्रहणमिति।

नित्यग्रहणाभावे परत्वात् शाकल ह्रस्वसहितः प्रकृति भावः प्रसज्येत। नित्यग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादेव परमपि शाकलं ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावं प्रबाध्य प्लुतप्रगृह्या इत्यादि सूत्रं केवलः प्रकृतिभावो बाधत इत्यर्थः।

आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति इत्यत्र **दूराद्धूते च** इति सूत्रेण णकारात्परस्य अकारस्य प्लुतसंज्ञायां, **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** इति सूत्रेण प्रकृतिभावे "**कृष्ण ३ अत्र**" इति रूपं सिद्ध्यति।

हरी एतौ हरी एतौ इत्यत्र **ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्** इति सूत्रेण द्विवचनस्य हरी इत्यस्य प्रगृह्यसंज्ञायां **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** इति सूत्रेण प्रकृतिभावे हरी एतौ इति रूपं भवति।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६.१.१२७ पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा। अत्र ह्रस्व विधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनु कर्षणार्थश्चकारो न कर्त्तव्य इति भाष्ये स्थितम्। चक्रि अत्र चक्र्यत्र। पदान्ता इति किम्- गौर्यौ।

न समासे (वा. ३६८४) वाप्यश्वः।

सिति च (वा. ३६८४) पार्श्वम्।

संस्कृतव्याख्या- इकोऽ........। इकः असवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च इति सूत्रस्य पदविभागः।

इकः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। **एङः पदान्तादति** इति सूत्रात् पदान्तात् इत्यनुवर्तते, तस्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणामः क्रियतेः एतेन पदान्तस्य इकः इत्यर्थो भवति। **इको यणचि** इत्यस्मात् अचि इत्यनुवर्तते। ततः पदान्तस्य इकः स्थाने ह्रस्वो भवति असवर्णेऽचि परे इति सूत्रार्थः। सूत्रे चकारात् ''**प्रकृत्यान्तः पादम्**'' इत्यतः प्रकृत्या इत्यनुकृष्यते ह्रस्वस्य च तत्र सम्बन्धो भवति। ततश्च उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या भवति इति वाक्यान्तरं संपद्यते। तत्फलितार्थमेव मूले कथयति **पदान्ता इक इत्यादि।** सूत्रे चकारग्रहणाभावे पदान्तस्य इकः असवर्णेऽचि ह्रस्वः स्यादित्येवार्थो लभ्येत ततश्च ह्रस्वस्य प्रकृतिभावो न भविष्यति। अस्यामवस्थायाम् चक्री अत्र इति स्थिते ह्रस्वे सत्यपि यणादेशे चक्र्यत्र इत्येव स्यात्, **चक्रि अत्र** इति रूपं न स्यात्, इष्यते च तत् तस्मात् चकारग्रहणमिति। अत्र भाष्यकारमतमुपस्थापयन् कथयति मूले **अत्र ह्रस्वविधिरित्यादि।** अत्रेदं तात्पर्यं यत् अस्मिन्सूत्रे चकारो न कर्त्तव्यः, प्रकृत्या इत्यस्याप्यनुकर्षणं व्यर्थम्। ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव यण् न स्यात्, अन्यथा यण् इत्येव कर्त्तव्ये ह्रस्वविधानेन न किमपि फलम्, कृतञ्च ह्रस्वविधानं तत्सामर्थ्यादेव यण् न भविष्यति। इत्थं प्रकृतिभावपक्षे **चक्रि अत्र** इति रूपं तदभावपक्षे यणि चक्र्यत्र इति। सूत्रे पदान्तग्रहणेन गौरी औ इत्यादौ न प्रकृतिभावः अपदान्तत्वात्।

चक्रि अत्र, चक्र्यत्र चक्री अत्र इत्यत्यवस्थायाम् **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च** इति सूत्रेण विकल्पेन ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावे चक्रि अत्र, विकल्पपक्षे इको यणचि इति सूत्रेण यणि कृते वर्णसम्मेलने चक्र्यत्र इति रूपं भवति।

न समासे- वार्तिकमेतत्। समासे **इकोऽसवर्णे शाकल्य ह्रस्वश्च** इति सूत्रेण विधीयमानो ह्रस्वसमुचितप्रकृतिभावो न भवतीति तात्पर्यम्। अत एव ''वाप्याम् अश्व'' इति विग्रहे समासे वापी अश्व इत्यवस्थायाम् असवर्णेऽचि सत्यपि न ह्रस्वसमुच्चितः प्रकृतिभावोऽपितु यणि एव कृते **वाप्यश्व** इति रूपं भवति।

सिति च.....। इदमपि वार्तिकम्। सकार इत् यस्य स सित् तस्मिन् परेऽपि उक्तो ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावो न भवतीति। यथा ''पर्शु णस्'' इति तद्धिते प्रत्यये परे अनुबन्धलोपे पर्शु अ इत्यवस्थायाम् अ इत्यस्य सित्वात् न प्रकृतिभावः, आदिवृद्धौ यणादेशे वर्णसम्मेलने च पार्श्वम् इति।

वाप्यश्वः- ''वाप्याम् अश्व'' इति विग्रहे समासे विभक्तिलोपे ''वापी अश्व'' इति जाते **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च** इति सूत्रेण ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावे प्राप्ते **न समासे** इति वार्तिकेन निषेधे **इको यणचि** इति सूत्रेण निषेधे **वाप्पश्व** इति रूपं सिद्ध्यति।

पार्श्वम्- पर्शु अ इति जाते **इकोऽसवर्णे** इत्यादिसूत्रेण प्रकृतिभावे प्राप्ते **सिति च** इति वार्तिकेन निषेधे तद्धितान्तत्वाद् आदिवृद्धिः, यणि च पार्श्वम् इति रूपं भवति।

ऋत्यकः ६.१.१२८ ऋते परेऽकः प्राग्वत्। ब्रह्म ऋषि, ब्रह्मर्षिः। पदान्ता इत्येव। आर्च्छत्। समासेऽप्ययं प्रतिभावः सप्त ऋषीणाम्- सप्तर्षीणाम्।

संस्कृतव्याख्या- ऋति अक इति सूत्रस्य पदविभागः। ऋति इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् ऋकारे परे इत्यर्थ। **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च** इति सूत्रात् ह्रस्व इत्यस्य शाकल्यस्य इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। एङःपदान्तादति इत्यतः पदान्तात् इत्यनुवर्त्य प्रथमान्ततया विपरिणामः। एतेन ह्रस्वे ऋकारे परे पदान्ते विद्यमानस्य

अको विकल्पेन ह्रस्वसमुचितप्रकृतिभावो भवतीत्यर्थः सम्पद्यते। तद्यथा- प्रकृतिभावे **ब्रह्म ऋषि,** तदभावे गुणे **ब्रह्मर्षि** इति। इदमपि सूत्रं पदान्त एव विकल्पेन प्रकृतिभावं करोति अन्यथा आ ऋच्छत् इत्यत्रापि अकः परे ऋकारस्य सत्वात् विकल्पेन प्रकृतिभावः स्यात् तन्माभूत् तदर्थं मूले **पदान्ता इत्येवोक्तम्,** तेन आ ऋच्छत् इत्यत्र **आटश्च** इति सूत्रेण वृद्धौ आर्च्छत् इति रूपं भवति।

इदं सूत्रं समासेऽपि प्रवर्तते तद्बोधनाय मूले लिखति- **समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः सप्त ऋषीणाम्, सप्तर्षीणाम्।** अत्र **सप्त च ते ऋषयः** इति कर्मधारयसमासे विभक्तिलोपे तेषामित्यर्थे षष्ठी बहुवचने **सप्त ऋषीणाम्** इत्यवस्थायाम् **ऋत्यकः** इति सूत्रेण विकल्पेन प्रकृतिभावे **सप्त ऋषीणाम्,** विकल्पपक्षे **आद्गुणः** इति सूत्रेण गुणे **सप्तर्षीणाम्** इति रूपं भवति।

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ८.२.८२ इत्यधिकृत्य

संस्कृतव्याख्या- प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् इति सूत्रान्तर्गत प्लुत-प्रगृह्यसंज्ञा काङ्क्षितत्वात् प्रथमोपात्तप्लुतविधानमारभयते- **वाक्य टेरित्यादि सूत्रेण।** इदमधिकारसूत्रम्। अधिकारो नाम **स्ववाक्यार्थबोधशून्यत्वे सति स्वोत्तरवाक्यार्थबोधकत्वम्।** अर्थात् स्वपठितादुत्तरसूत्रे यस्यार्थो गच्छति तत्सूत्रमधिकारसूत्रम्। अत्र पदस्येत्यधिकृतम् तेन वाक्यस्य टेः पदावयवस्य प्लुतो भवति, स च उदात्त इति सूत्रार्थः। इतः प्लुतविषय आरभ्यत इति तात्पर्यम्।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ८.२.८३ अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्, स चोदात्तः। अभिवादये देवदत्तोऽहम्। भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३।

स्त्रियां न (वा ४८६४) अभिवादये गार्ग्यहम्। भो आयुष्मती भव गार्गि। नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते। नेह- आयुष्मानेधि।

भो राजन्यविशां वेति वाच्यम् (वा. ४८६५) आयुष्मानोधि भोः ३। आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न्। आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३।

संस्कृतव्याख्या- प्रत्यभि.......। विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्। प्रत्यभिवादे अशूद्रे इति द्वयमपि सप्तम्यन्तं पदम्। वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्यस्य अधिकारः। अशूद्र इति पदविभागः। न शूद्रः अशूद्रः द्विजातिः तद्विषयः, प्रत्यभिवादो नाम विधिवद् अभिवाद्यमानं प्रति विधिवद्आशीर्वचनदानम्। एतेन अशूद्रे प्रत्यभिवादविषये वाक्यस्य टेः प्लुतः स च उदात्त इति सूत्रस्यार्थो भवति।

शूद्रविषय एव प्लुतप्रतिषेधो न भवति, किन्तु शूद्रवत् स्त्रीविषये असूयकविषयेऽपि प्लुतप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम्। स्त्रीविषये वार्तिकं विभज्य अर्थतः संगृह्णाति मूले **स्त्रियाम् इति।** स्त्रीविषयके प्रत्यभिवादवाक्ये टेः प्लुतः च उदात्तः इति विधिर्न भवतीति तात्पर्यम्। तत्र "**अभिवादये गार्ग्यहम्**" इति अभिवादवाक्यम्, "**आयुष्मती भव गार्गीति**" प्रत्यभिवादवाक्यम्, अत्र प्लुतो न। गाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुतस्य इष्टत्वात् आयुष्मानेधीत्यत्र न भवति।

भो राजन्य......। भो शब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नोश्च टेः प्लुतो विकल्पेन वक्तव्यमिति वार्तिकार्थः। **राजन्ये यथा**- आयुष्मानेधि इन्द्रवर्म ३न्, इन्द्रवर्मन इति द्वयमपि। एवमेव **वैश्ये यथा**- आयुष्मानेधि इन्द्रपालित३, इन्द्रपालित इति द्वयमपि।

दूराद्धूते च ८.२.८४ दूरात् सम्बोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्। सक्तून् पिब देवदत्त ३।

संस्कृतव्याख्या- दूरात आहूते च इति सूत्रस्य पदच्छेदः। यत्र स्थितस्य प्रयत्नोच्चारितं शब्दं बोध्यमानो न शृणोति, किन्तु अधिकं प्रयत्नम् अपेक्षते तद् दूरम्, हूतम्-आह्वानम् सम्बोधनम् इति विवक्षितम्। अत्र वाक्यस्य टेः प्लुतः उदात्तः इत्यस्याधिकारः। इत्थं- दूरात् सम्बोधने प्रयुक्तस्य वाक्यस्य टेः विकल्पेन प्लुतः स च उदात्तो भवती सूत्रार्थः। यथा सक्तून् पिबदेवदत्त३ इत्यत्र सम्बोधनवाक्यम् देवदत्त इति तस्य टेः अकारस्य विकल्पेन प्लुतत्वे देवदत्त३ इति।

है हे प्रयोगे है हयोः ८.२.८५ एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र है हयोरेव प्लुतः स्यात्। है ३ राम। राम है ३।

संस्कृतव्याख्या- नियमार्थमिदं सूत्रम्। तथाहि पूर्वसूत्रेण **गुरोरनृतः** इति सूत्रेणैव सम्बोधने टेः प्लुतस्य च उदात्तत्वे सिद्धे पुनरस्य सूत्रस्य विधानेन नियमयति मूले- **है** हे इत्यव्यये सम्बोधनद्योतके है हे इत्यनयोरेव प्लुतः। पाहि है ३ राम, पाहि हे३ रामेत्यत्र हैहयोरेव प्लुतः, न तु गुरोरनृत इत्ययस्यापि।

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ८.२.८६ दूरात्धूते यद् वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे३वदत्त। देवद ३त्त। देवदत्त ३। गुरोः किम्। वकारात्परस्याकारस्य मा भूत्। अनृत किम्। कृष्ण ३। एकैकग्रहणं पर्यायार्थम्। इह प्राचाम् इति योगो विभज्यते। तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते।

संस्कृतव्याख्या- गुरोः अनृते अनन्त्यस्य अपि एकैकस्य प्राचाम् इति सूत्रस्य पदविभागः। अनृतोः न ऋत अनृतः तस्य, अन्ते भव अन्त्यः, न अन्त्य अनन्त्यः। एकम् एकम् इति वीप्सायां द्वित्वम्। अत्र दूराद्धूते इत्यनुवर्तते। वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्यस्याधिकारः। इत्थं दूरात् सम्बोधने यद्वाक्यं तत्र सम्बोध्यमानवाचकं यत् पदं तदवयवस्य ऋकारभिन्नस्य अन्त्यभिन्नस्य च गुरोः प्लुतः स्यात्। अन्त्यस्य तु टेः गुरोः अगुरोश्च प्लुतः स्यादिति सूत्रार्थः। एतेन दे३ वदत्त देवद ३त्त। देवदत्त ३ इति रूपत्रयमपि। सूत्रे गुरोः इति कथनेन देवदत्त इत्यत्र वकारात्परस्य अकारस्य प्लुतत्वं न भवति। ऋत् भिन्नस्य अनृत इति कथनेन कृष्ण इत्यत्र न भवति। अत्र एकैकग्रहणं पर्यायार्थं वर्तते। अन्यथा सर्वेषां गुरूणां युगपत् प्लुतः स्यात् तन्माभूत् तदर्थम् एकैकग्रहणं पर्यार्यार्थं बोध्यम्। इह प्राचाम् इति योगविभागेन प्राचां मते प्लुतः स्यात् नान्यमते इति फलितार्थः तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यत इति।

अप्लुतवदुपस्थिते ६.२.१२९ उपस्थितोऽनार्ष इति शब्दः, तस्मिन् परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति अप्लुतकार्यं प्रकृतिभावं (यणादिकं) न करोति सुश्लोक ३ इति सुश्लोकेति। वत् किम्। अप्लुत इत्युक्तेऽप्लुत एव विधीयेत, प्लुतश्च निषिध्येत। तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्। अग्नी ३ इति।

संस्कृतव्याख्या- प्लुतवद् उपस्थिते इति सूत्रस्य पदच्छेदः। अप्लुतेन तुल्यम् इत्यर्थे वतिप्रत्ययान्तम् अप्लुवत् इत्यव्ययम्, उपस्थितशब्दोऽत्र अनार्ष (लौकिक) इत्यर्थवाचकः तस्मिन्, उपस्थिते इति सप्तम्यन्तं पदम्, लौकिके इत्यर्थः। प्लुत इति अध्याहार्यम् एतेन अवैदिक (लौकिके) इति शब्दे परे प्लुतः

अप्लुतवद्भवतीति सूत्रार्थः। अप्लुतवद्भावस्य प्रयोजनं कथयति मूले- **प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं यणादिकं वा कार्यं न करोतीति तात्पर्यम्।** तेन **सुश्लोक ३** इति स्थिते अप्लुतवद्भावेन प्रकृतिभवाभावे **सति आद् गुणः** इति सूत्रेण गुणे सुश्लोकेति रूपं भवति।

सूत्रे वत्ग्रहणेन प्लुतस्य स्थाने अप्लुत एव विधीयेत। अत प्लुत एव निवर्तेत ततश्च अग्नी ३ इत्यत्र प्रगृह्यईकारः त्रिमात्रो न श्रूयेत। वत्करणे तु प्लुतकार्यस्य प्रकृतिभावस्यैव निवृत्तिर्भवति, न तु प्लुतस्यापि तेन नोक्तदोष इति।

ई ३ चाक्रवर्मणस्य ६.१.१३० ई ३कारः प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनुहि ३ इति-चिनुहीति। चिनुहि ३ इदम्-चिनुहीदम्। उभयत्रविभाषेयम्।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रे ई ३ इति प्लुतस्य लुप्तप्रथमाविभक्तिको निर्देश। अत्र अप्लुतवत् इत्यस्य, **इको यणचि** इत्यतश्च अचि इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। प्लुतशब्दस्य अध्याहारः। एतेन प्लुत ई ३ इति विकल्पेन अप्लुवद् भवति अचि परे चाक्रवर्मणआचार्यस्य मते इति सूत्रार्थः। **चिनु हीति, चिनु हि ३ इति** रूपद्वयमपि भवति।

उभयत्र विभाषेयम्। अस्यायम्भावः इदं सूत्रं प्राप्ताप्राप्तविभाषाबोधकम्। इति शब्दे परे नित्यतया प्लुतप्राप्तौ, चिनु हि इदम् इत्यत्र प्लुतस्य अप्राप्तौ अप्यस्य प्रवृत्तेः प्राप्तेऽप्राप्ते विकल्पविधानात् प्राप्ताप्राप्तविभाषेति।

तेन चिनु हि ३ इदम्, चिनु हीदम्, उभयमपि रूपं सङ्गच्छते।

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् १.१.११ इदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। पचेते इमौ।

मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रिया वत्सतरौ मम।

इत्यत्र त्विवार्थे वा शब्दो वा बोध्यः।

संस्कृतव्याख्या- प्रगृह्यसंज्ञाविधायकं सूत्रमिदम्। ईदूदेत् द्विवचनं प्रगृह्यम् इति पदत्रयात्मकं सूत्रम्। तत्र ईच्च ऊच्च, एच्च इति समाहारद्वन्द्वघटितं प्रथमैकवचनान्तम्, द्विवचनम् इति प्रथमान्तं विशेष्यं पदं, ईदूदेत् इति विशेषणम्, विशेषणत्वात्तदन्तविधिः। द्विवचनम् इत्यत्र न तदन्तविधिः **संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति** परिभाषया निषेधात्। इत्थम्- दीर्घेकारान्तम्, दीर्घोकारान्तम् एकारान्तं च द्विवचनं यत्पदं तस्य प्रगृह्यसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः। प्रगृह्यत्वे सति **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** इत्यनेन प्रकृतिभावे यणादिकं न भवतीति। तद्यथा- **हरी एतौ** इत्यत्र न यण्। एवमेव **विष्णू इमौ, गङ्गे अमू, पचेते इमौ,** इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

अत्रेदमाशङ्कते यत् ''**मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम**'' इति भारतश्लोके मणी इवेति ईकारस्य प्रगृह्यत्वे सति प्रकृतिभावे दीर्घो न स्यात् कथं मणीव प्रयोग इति चेदुच्यत मूले- **मणीवोष्ट्रस्येत्यादिः।** अस्यायम्भावः मणीव इत्यत्र इवार्थक वा इति शब्दो न तु इव इति तस्मान्न प्रकृतिभावावसरः। तदुक्तम्- ''**व वा यथा तथैवैवं साम्ये**'' इत्यमरः।

हरी एतौ- हरी+ एतौ इत्यत्र **ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्** इति सूत्रेण हरी इत्यस्य प्रगृह्यसंज्ञायां **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** इति सूत्रेण प्रकृतिभावे **हरी एतौ** इति रूपं सिद्ध्यति।

विष्णू इमौ- विष्णू इमौ इत्यत्र **ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्** इति सूत्रेण विष्णू इत्यस्य प्रगृह्यसंज्ञायां, **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** इति सूत्रेण प्रकृतिभावे विष्णू इमौ इति।

गङ्गे अमू- गङ्गे अमू इत्यत्र **एचोऽयवायाव** इति सूत्रेण अयादेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य **ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्** इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञायां **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** इति सूत्रेण प्रकृतिभावे गङ्गे अमू इति रूपं भवति।

पचेते इमौ- पचेते इमौ इत्यत्र अयादेशं बाधित्वा ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञायां, **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** इति सूत्रेण प्रकृतिभावे ''**पचेते इमौ**'' इति रूपं भवति।

अदसो मात् १.१.१२० अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः।

अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। मात् किम्? अमुकेऽत्र। असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत।

संस्कृतव्याख्या- अत्र पदद्वयम्। अदस इत्यत्रावयवषष्ठी, मात् इति दिग्योग पञ्चम्यन्तं पदम्। अत्र ईदूद् इति प्रगृह्य इति चानुवर्तते। पर शब्दोऽध्याहियते। अत्र एत् इति द्विवचनम् इति न अनुवर्तते। अदसशब्दे मकारात्परस्य एकारस्य असंभवात्। अदश्शब्दे मकारात् परस्य ईकारस्य रूपम् **अमी** इति ऊकारस्य च **अमू** इति रूपम्। इत्थम् अदस् शब्दात् परस्य ईकारान्तस्य ऊकारान्तस्य च प्रगृह्यस्य संज्ञा भवतीति सूत्रार्थः। यथा- **अमी ईशाः,** रामकृष्णावमू **आसाते** इति। सूत्रे मात् ग्रहणेन एकारान्ते अमुके अत्र इत्यादौ प्रगृह्य संज्ञा पूर्वरूपे च कृते आमुकेऽत्र इति रूपं भवति।

अमी ईशाः- अमी ईशा इत्यत्र **अदसो मात्** इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञायां **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** इति सूत्रेण प्रकृतिभावे अमी ईशा इति रूपं भवति।

रामकृष्णावमू आसाते- पुल्लिङ्गे उदाहर्तुम् रामकृष्णौ इत्युपात्तम्। रामकृष्णौ अमू इत्यत्र **अदसो मात्** इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञायां **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** इति सूत्रेण प्रकृतिभावे रामकृष्णावमू आसाते इति रूपं भवतीति।

शे १.१.१३ अयं प्रगृह्यः स्यात्। अस्मै इन्द्राबृहस्पति।

संस्कृतव्याख्या- एकपदात्मकं सूत्रम्। अत्र प्रगृह्यम् इत्यनुवर्तते। छन्दसि इत्यनुवृत्तौ **सुपां सुलुक्पूर्णसवर्णाच्छेयाडाड्याजालः**'' इति सूत्रेण वेदे चतुर्थीबहुवचने भ्यस्थाने शे आदशो भवति। सूत्रे तदेव शे इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः। इत्थं शे इति सुबादेशस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यादिति। तद्यथा- अस्मे इन्द्राबृहस्पति इत्यवस्थायां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावे च रूपं सिद्ध्यति।

निपात एकाजनाङ् १.१.१४ एकोऽज्निपात आङ्वर्ज प्रगृह्यः स्यात्। इ विस्मये। उ वितर्के। इ इन्द्रः। उ उमेशः। अनाङ् इत्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव। आ एवं नु मन्यसे। आ एवं किल तत्। ङित्तु न प्रगृह्यः। ईषदुष्णम् ओष्णम्। वाक्यस्मरणयोरङित्। अन्यत्र ङित् इति विवेकः।

संस्कृतव्याख्या- प्रगृह्यसंज्ञाविधायकं सूत्रमेतत्। निपात एकाजनाङ् इति सूत्रस्य पदविभागः। एकश्चासौ अच् इति एकाच्, न आङ् इति अनाङ् आङवर्ज्य एकोऽच इति तात्पर्यम्। ''**ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्**'' इति सूत्रात् प्रगृह्यम् इत्यनुवर्तते। तस्य च पुल्लिङ्गतया विपरिणामः। एतेन आङं परिवर्ज्य एकोऽच्

निपात: प्रगृह्यसंज्ञको भवतीति सूत्रार्थ: सम्पद्यते। ''इ'', इति निपातो विस्मये अर्थे, उ इति वितर्के। एकाच्त्वात् ''इ इन्द्र'' इत्यत्रानेन सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावे **इ इन्द्र, उ उमश** इत्यादिरूपाणि भवन्ति।

सूत्रे अनाङ् इत्यत्र ङकारनुबन्धस्य प्रयोजनं कथयति मूले- अनाङ् **इत्युक्तेरित्यादि।** अस्यायम्भाव: चादिगणे आ इति पठितमस्ति, प्रादिगणे आङ् इति चादिगणे प्रादिगणे च पठितयो: आआङोरुभयोरपि निपातसंज्ञा प्राप्नोति। उभयो: आ इत्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा न तु आङ् इत्यस्य।

तद्यथा- आ एवं नु मन्यसे, आ एव किल तत् इत्यादौ वाक्यस्मरणयो: अङितत्वात् प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभाव इति।

इ इन्द्र:- इ इन्द्र: इत्यत्र **निपात एकाजनाङ्** इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञायां **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** इति सूत्रेण प्रकृतिभावे इ इन्द्र इति रूपं सिद्ध्यति।

उ उमेश:- उ उमेश इत्यवस्थायां **निपात एकाजनाङ्** इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञायां **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** इति सूत्रेण प्रकृतिभावे उ उमेश: इति।

ओत् १.१.१५ ओदन्तो निपात: प्रगृह्य: स्यात्। अहो ईशा:।

संस्कृतव्याख्या- अत्र निपात इत्यनुवर्तते, ओत् इति निपातस्य विशेषणम् विशेषणत्वात् **येनविधिस्तदन्तस्य** इति सूत्रेण तदन्तविधि:। प्रगृह्यम् इत्यपि अनुवर्तते तस्य पुल्लिङ्गत्वेन विभक्तिविपरिणाम:। इत्थम्- ओदन्तो निपात: प्रगृह्यसंज्ञको भवतीति सूत्रार्थ: सम्पद्यते। तद्यथा- अहो ईशा इत्यत्र अहो इति चादिगणे पठितो निपात:, तस्य प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावे च अहो ईशा इति रूपम्।

अहो ईशा- अहो ईशा इत्यत्र अहो इत्यस्य **चादयोऽसत्वे** इति सूत्रेण निपातसंज्ञायां, **ओत्** इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा, तत: प्लुतप्रगृह्याअचि नित्यम् इति सूत्रेण प्रकृतिभावे **अहो ईशा** इति रूपं सिद्ध्यति।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे १.१.१६ सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिक इतौ परे। विष्णो इति, विष्ण इति, विष्णाविति। अनार्षे इति किम्। ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्।

संस्कृतव्याख्या- प्रगृह्यसंज्ञाबोधकं सूत्रमिदम्। सम्बुद्धौ शाकल्यस्य इतौ अनार्षे इति सूत्रस्य पदच्छेद:। सम्बुद्धौ इत्यत्र निमित्तार्थे सप्तमी **ओत्** इत्यनुवर्तते तेन सह सम्बुद्धौ इत्यस्यान्वय:। इतौ इत्यत्र सप्तमी तेन इति परे इत्यर्थ:, ऋषौ भव आर्ष:, न आर्ष अनार्ष: तस्मिन् अनार्षे अवैदिके इत्यर्थ:। प्रगृह्यम् इत्यनुवर्त्य पुल्लिङ्गतया तस्य विपरिणाम:। एतेन सम्बुद्धिनिमित्तात् ओकारात् अवैदिके इति परे विकल्पेन प्रगृह्यसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थ: सङ्गच्छते, शाकल्यमते। तद्यथा- विष्णुशब्दस्य सम्बुद्ध्येकवचने उकारस्य गुणे ओकारे कृते विष्णो इति इत्यवस्थायां सम्बुद्धिनिमित्तात् ओकारात् इति शब्दे परे विकल्पेन प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावे च विष्णो इति, विकल्पपक्षे **एचोऽयवायाव:** इति सूत्रेण अवादेशे विष्णविति, **लोप: शाकल्यस्य** इति सूत्रेण विकल्पेन वलोपे **विष्ण इति** रूपत्रयं भवति।

सूत्रे अनार्ष इति कथनेन ब्रह्मसबन्धो इत्यब्रवीत् इत्यत्र न प्रगृह्यसंज्ञा न च प्रकृतिभाव: ''ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्'' इत्येकमेव रूपं भवति।

विष्णो इति, विष्ण इति, विष्णाविति- विष्णो इति इत्यत्र **''सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे''**

इति सूत्रेण विकल्पेन प्रगृह्यसंज्ञायां **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** इति सूत्रेण प्रकृतिभावे विष्णो इति विकल्पपक्षे **एचोऽयवायावः** इति सूत्रेण अवादेशे विष्णव् इति इत्यवस्थायां **लोपः शाकल्यस्य** इति सूत्रेण विकल्पेन व लोपे **विष्ण इति** विकल्पपक्षे **विष्णविति** इति रूपं भवति।

उञः १.१.१७ उञ् इतौ वा प्रागुक्तम्। उ इति विति।

ऊँ १.१.१८ उञ् इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात्। ऊँ इति, विति।

संस्कृतव्याख्या- उञः........। एकपदात्मकमिदं सूत्रम्। अत्र **सम्बद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे** इति सूत्रात् शाकल्यस्य, इतौ इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। **ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्** इत्यतः प्रगृह्यमित्यनुवर्तते। एतेन इतिशब्दे परे उञः प्रगृह्यसंज्ञा भवति शाकल्यमते इति सूत्रार्थो भवति। **निपात एकाजनाङ्** इति सूत्रेण नित्ये प्राप्ते वैकल्पिकोऽनेन विधीयते। तद्यथा- उ इति इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावे, विकल्पपक्षे ''विति'' इति रूपम्।

ऊँ.......। इदमपि पूर्वसूत्रवदेव प्रगृह्यसंज्ञाबोधकम्। पूर्वसूत्रात् उञः इति षष्ठ्यन्तपदस्यानुवृत्तिर्भवति। शाकल्यस्य इतौ, प्रगृह्यम् इत्येतानि पदानि अनुवर्तन्ते। तेन उञः स्थाने अनुनासिकघटितदीर्घोकार **ऊँ** इत्यादेशो भवति, ततः इति परे प्रगृह्यसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा उ इति इत्यत्र ऊँ इत्यादेशे प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावे च **ऊँ इति,** विकल्पपक्षे **विति** इति रूपं भवति।

मय उञो वो वा ६.३.३३ मञः परस्य उञो वो वा स्यादचि। किमु उक्तम्, किम्वुक्तम्। वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रे मयः इति पञ्चम्यन्तं, उञः इति षष्ठ्यन्तं व इति प्रथमान्तं विधेयं पदम् वा इत्यव्ययम्। मयः इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् मयः परस्य इत्यर्थः, उञ इत्यस्य षष्ठयन्तत्वात् उञः स्थाने इत्यर्थः, व इति विधेयत्वात् व इत्यादेशो भवति, वा इति पदेन विकल्पेन इत्यर्थः। अत्र **ङमोह्रस्वादचि ङमुण्णित्यम्** इति सूत्रात् अचि इत्यनुवर्तते। एतेन मयः परस्य उञः उकारस्य स्थाने विकल्पेन व इत्यादेशो भवति अचि परं इति सूत्रार्थो भवति। **तद्यथा** किमु उक्तम् इत्यत्र मय्प्रत्याहारस्य वर्णः मकारः ततः परस्य उकारस्य स्थाने विकल्पेन वकारादेश किम्वुक्तम् इति, विकल्पपक्षे मकारात् परस्य उञो निपातनत्वात् निपात एकाजनाङ् इत्यनेन प्रगृह्यसंज्ञायां, प्रकृतिभावे च किमु उक्तम् इति रूपं भवति।

किमु उक्तम्, किम्वुक्तम्- किमु उक्तम् इत्यत्र **मयः उञो वो वा** इति सूत्रेण विकल्पेन उकारस्य स्थाने वकारादेशे वर्णसंयोगे **किम्वुक्तम्** इति विकल्पपक्षे किम् उ इत्यस्य एकाच्त्वात् **निपात एकाजनाङ्** इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावे च किमु उक्तम् इति रूपं भवति।

अत्रेदमाशङ्कते यत् किम् व् उक्तम् इत्यत्र मकारस्य पदान्तत्वात् **मोऽनुस्वारः** इति सूत्रेण अनुस्वारः स्यादिति। तत्रोच्यते मूले-**वत्वस्य असिद्धत्वात् नानुस्वार** इति। अर्थात् **मयः उञो** इत्यादेः त्रिपाद्यां पाठात् असिद्धत्वात् हल्परत्वाभावे न मकारस्यानुस्वारः इति।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे १.१.१९ सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात्। सोमो गौरी अधिश्रितः। मामकी तनू इति। सुपां सुलुक् (सू. ३५६१) इति सप्तम्या लुक्। अर्थग्रहणं किमर्थम्- वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत्। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः।

संस्कृतव्याख्या- प्रगृह्यसंज्ञाबोधकं सूत्रमिदम्। ईत् च ऊत् च तयोरितरेतरयोग-द्वन्द्वसमासघटितं प्रथमाद्विवचनान्तं पदम् ईदूतौ इति। च इत्यव्ययम्। सप्तम्याः अर्थ सप्तम्यर्थः तस्मिन् सप्तम्यर्थे इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र प्रगृह्यमित्यनुवर्तते तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते, ''**ईदूतौ**'' इत्यस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधिः। अत्र **ईदूतौ च सप्तम्यौ** इति कथनेनैवेष्टसिद्धेः सूत्रे अर्थग्रहणेन यत्र सप्तम्या लुकि **यः शिष्यते** स **लुप्यमानार्थाभिधायी** इति न्यायेन प्रकृतेरेव सप्तत्यर्थे पर्यवसानं तथाविधमीदन्तोदन्तयोर्गम्यते। इत्थं सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तौ शब्दौ प्रगृह्यौ स्तः इति सूत्रार्थो भवति। तदेवोच्यत मूले **सप्तम्यर्थे** इत्यादि।

तद्यथा- सोमो गौरी अधिश्रितः **गौर्याश्रित सोम** इत्यर्थे गौरी ङि इत्यत्र **सुपां सु लुक्** इति सप्तम्या लुकि गौरी इत्येवमवशिष्यते ततो गौरी अधिश्रित इत्यत्र सप्तम्यर्थे पर्यवसितस्य **गौरी** इत्यस्य प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावे यण् न भवति। एवमेव ''**मामकी तनू**'' इति इत्यत्र मामक्याम् तन्वाम् इत्यर्थे तनू ङि इत्यत्र सप्तम्या लुकि **मामकी तनू** इति इत्यवस्थायां सप्तम्यर्थे ऊदन्तस्य तनू इत्यस्य प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावे **मामकी तनू** इति रूपं भवति। सूत्रेऽर्थग्रहणं किमर्थमिति चेत् कथयति- **वृत्तौ अर्थान्तरोपसङ्क्रान्ते मा भूत्। वाप्पश्वः।** अत्रेदं तात्पर्यं यत् समासादिना वृत्या अर्थान्तरस्य सङ्क्रमितत्वे प्रगृह्यसंज्ञा यथा न स्यात् तदर्थम् अर्थग्रहणम्। तेन **वाप्याम् अश्व** इति विग्रहे समासवृत्या वाप्या अश्व एवमर्थान्तरे षष्ठ्याः सङ्क्रमितत्वात् न केवलं सप्तम्या अर्थो गम्यते सम्बन्धस्याप्यर्थः संक्रान्तः तस्मादत्र प्रगृह्यसंज्ञा न भवति यणि च कृते वाप्यश्वः इति।

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ८.४.५७ अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात्। दधिँ, दधि। अप्रगृह्यस्य किम् अग्नी।। इत्यच्सन्धिप्रकरणम्।

संस्कृतव्याख्या- अणः अप्रगृह्यस्य अनुनासिक इति सूत्रस्य पदच्छेदः। अणः इति षष्ठ्यन्तम्, अप्रगृह्यस्य इति षष्ठ्यन्तम्, अनुनासिक इति प्रथमान्तं पदम्।। **वाऽवसाने** इति सूत्रम् अनुवर्तते। न प्रगृह्यम् अप्रगृह्यम्। अण्प्रत्याहारः पूर्वेणैव णकारेण गृह्यते। इत्थम् अवसानस्य अप्रगृह्यस्य अणः स्थाने विकल्पेन अनुनासिको भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा दधि इत्यत्र न केनापि सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा अवसानत्वमपि, इकारः अण् प्रत्याहारेऽपि वर्तते। तस्मात् विकल्पेन अनुनासिके दधिँ विकल्पपक्षे दधि इति रूपं भवति।

सूत्रे अप्रगृह्यस्य इति कथनेन यस्य प्रगृह्यसंज्ञा भवति तत्रेदं सूत्रं न प्रवर्तत इति तद्यथा- **अग्नी** इत्यत्र **ईदूदेद्विवचन**मित्यनेन प्रगृह्यसंज्ञा तस्मात् न अनुनासिकत्वम् इति।

इति राजधरमिश्रकृतया व्याख्यया सहितं प्रकृतिभावसन्धिसमन्वितम् अच्सन्धिप्रकरणं सम्पूर्णम्।

,